

Спеціалізація
УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Лекція
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

1. Найдавніші українські словники.
2. Українська лексикографія 1917 р. — кінця 20 ст.
3. Новітній період української лексикографії. Електронні словники.

Рекомендована література:

1. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. Изд. 2-е, исправленное. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 360 с.
2. Бовтенко М.А. Комп'ютерна лінгводидактика: Навч. посібник / М.А. Бовтенко. – М.: Флінта: Наука, 2005. – 216 с.
3. Горбач О. Словниство // Зібрані статті, VI: Лексикографія і лексикологія. — Мюнхен, 1993.
4. Горецький П.Й. Історія української лексикографії. – К., 1963.
5. Дослідження з лексикографії та лексикології. – К., 1965.
6. Дубічинський В.В. Лексикографія української мови: Конспект лекцій // Харків: НТУ “ХП”, 2002. – 56 с.
7. Дубічинський В.В. Українська лексикографія: Історія, сучасність та комп'ютерні технології: Навчальний посібник. – Х., 2004. – 164 с.
8. Зубов А.В. Інформаційні технології в лінгвістиці: Навчальна допомога для студентів лінгвістичних факультетів вищих навчальних закладів / А.В.Зубов, І.І.Зубова – М.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 208 с.
9. Кочан І.М., Токарська А.С. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. – Львів, 1992.
10. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Посібник для студентів вузів. – К., 2001.
11. Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. – Львів, 2005. – 175 с.
12. Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII-XX ст.: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1998. – 359 с.
13. Лексикологія та лексикографія. – К.: Наукова думка, 1966.
14. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії. – К., 1961.
15. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія у її зв'язках з російською та білоруською. – К., 1980.
16. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. – К., 1985.
17. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). — К., 1978.
18. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003.

1. НАЙДАВНІШІ УКРАЇНСЬКІ СЛОВНИКИ.

Історія української лексикографії починається з кінця XVI ст., коли Лаврентієм Зизанієм був створений “**Лексисъ съ толкованієм словенскихъ словъ просто**” (опублікований у Вільні 1596 р.). Це перекладний словник, бо в ньому церковнослов’янські слова вже мають відповідники з тодішньої літературної мови. Реєстр цього словника охоплює понад 1000 слів. Слова розташовані в алфавітному порядку, що нагадує послідовність літер грецького алфавіту, й перекладаються відповідниками-синонімами тодішньої української літературної мови: *агнєць*, *баранокъ*; *брань*, *война*; *блаженъ*, *щасливъ*; *юноша*, *парубок*, *младенець* і т.д. Лише окремі слова реєстру (переважно іншомовного походження) супроводжуються поясненнями, чи тлумаченнями. Це був додаток до граматики слов’янської мови Лаврентія Зизанія.

Звичайно, і до цього були спроби укладання невеличких словничків, так званих азбуковників, які виготовлялися перш за все для пояснення ряду власних імен та деяких загальних слів із церковних книг, які вже були або стали незрозумілими для широкого кола людей. Проте такі слова в азбуковниках пояснювалися церковнослов’янською мовою, а у “Лексисі...” Л.Зизанія церковнослов’янські слова вперше пояснюються відповідниками з тодішньої літературної мови, тому його з повним правом можна назвати прообразом сучасного філологічного словника перекладного типу.

Як перший в Україні друкований словник, він став знаменною віхою в розвитку українського словництва й зберігає свою науково-пізнавальну та історичну цінність і понині.

Другою етапною словниковою працею в історії української лексикографії був “**Лексиконъ словеноросскій и Имень Тлькованіє**” славнозвісного Памви Беринди (надрукований у Києві 1627 р., містив 6982 слова). У своїй основі “Лексикон” Памви Беринди перекладний церковнослов’янсько-український словник, хоча в ньому подекуди виразно проступають елементи тлумачного, енциклопедичного й етимологічного словників.

Як зазначають дослідники, П.Беринда виготовленню цього словника віддав майже тридцять років наполегливої праці, зібравши та впорядкувавши у своєму “Лексиконі” надбання попередників і результати власних пошуків. Особливо високо цінував П.Беринда працю Л.Зизанія, про що згадує у післямові до свого “Лексикона”: “*Оттуду убо начало вземъ азъ*”.

Реєстр “Лексикона” включає близько 7000 слів і складається із двох окремих частин. Перша частина становить собою перекладний словник 4980 церковно-слов’янських слів, які перекладаються синонімами тогочасної живої української мови, одним чи кількома близькими відповідниками (*Иго*: *ярмо*; *питомецъ*: *вихованецъ*; *стражду*: *терплю*). Інколи реєстрове слово має ще й тлумачення або, навпаки, спочатку йде описове пояснення заголовного слова, а тоді подається його переклад. Друга частина нагадує своєрідний словник іншомовних слів та власних імен із джерел того часу “*от*

еврейскаго, греческаго же и латинскаго, и от иных языковъ начинающаяся...". У цій частині подано й пояснено 2002 слова. У "Лексиконі" зафіксована значна кількість церковнослов'янської лексики, зібраної автором з різноманітних рукописних і друківаних джерел XVI – XVII ст., в тому числі й тих, що не дійшли до нашого часу.

В обох розглянутих словника першою, вихідною мовою була церковнослов'янська.

Протягом II половини XVII та у XVIII ст. в Україні з'являються нові словники, в яких "проста мова" вже виступає першою, тобто реєстр цих лексикографічних праць складається зі слів живої і книжної української мови, а до них наводяться відповідники чи тлумачення мовою "словенською".

Найдавніший словник такого характеру – "**Синоніма славеноросская**", віднайдений **П.Житецьким** у Києво-Печерській лаврі в рукописі й надрукований як додаток до його праці "Очерк литературной истории малорусского наречия" (1889) під назвою "Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века". Дослідник цієї лексикографічної пам'ятки П.Й.Горецький вважає, що "Синоніми словенороські" утворилися способом "перевертання" "Лексикона" Беринди, шляхом перестановки "роських", тобто українських слів, слів, які наводились як відповідники до слів "словенських", у реєстр (всього їх у реєстрі близько 5000).

Серед лексикографічних праць XVII ст. слід назвати рукописний "**Гептаглот лексикон**" ("Семимовний словник"), латинський реєстр якого включає понад 2700 слів, до яких подаються відповідники грецькою, турецькою, татарською, вірменською, українською та румунською мовами.

У скромній словниковій продукції XVIII століття слід згадати працю **Ф.Туманського**, яка мала помітний вплив на спрямування і розвиток української лексикографії наступних десятиліть. Ідеться про лексичну збірку автора, надруковану 1793 р. в журналі "Російській Магазинь" під назвою "**Изьяснение малороссійскихъ реченій...**" Пояснювані слова Ф.Туманський виписав із публікованих ним у цьому ж виданні двох історичних документів – "Манифест гетьмана Богдана Михайловича Хмельницького" 1648 р. і "Лїтописець Малыя Россіи" 1710 р. У збірці пронумеровано 278 заголовних слів старої української мови (під деякими номерами подано по кілька слів одного кореня), а всього в словнику перекладено на російську мову 333 слова. Це, по суті, перший українсько-російський словник.

Очевидно, що саме праця Ф.Туманського послужила взірцем для створення низки аналогічних словничків, які додавалися до видань творів нової української літератури кінця XVIII – початку XIX ст.

Хронологічно найраннішим таким був словничок 1798 року у першому виданні "**Енеїди**" **Котляревського** як додаток до твору під назвою "*Собрание*

малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ малороссійское нарѣчье съ другихъ языковъ, или коренныхъ россійскихъ, но не употребительныхъ". У цих словниках пояснювалось шляхом наведення російських відповідників близько 1000 українських слів.

Наслідуючи І.П.Котляревського, подібні словнички-додатки до творів, причому не лише художніх, почали укладати й інші автори. Приблизно такий же обсяг, як у Котляревського, мав **“Краткій малороссійский словарь”**, уміщений при **“Грамматике малорусского нарѣчья”** **О.Павловського** (1818), в якому, крім загальних слів, подано також переклад номенклатурної лексики, власних імен людей і деяких словосполучень та фразеологізмів.

Набагато більший за реєстром і використанням лексичних джерел був виданий у Львові **М.Уманцем** та **А.Спілкою** чотиритомний **“Словарь російсько-український”** в 4 томах (Львів, 1893-1898). Реєстр російських слів сягав 40 тисяч, але в українській частині цього словника було багато діалектної та архаїчної лексики.

М.Уманець та А.Спілка – це псевдонім Михайла Комарова та спілки (гурту) його кореспондентів, які допомагали збирати й упорядковували матеріал для словника. В ідентичному виданні цього ж словника (Відень, 1896-1898) під заголовком вказується “составлен А.Гуртом”.

Приблизно в цей же час побачив світ двотомний **“Русско-малороссійский словарь”** **Є.Тимченка** (1897-1899), реєстр якого має приблизно 50 тисяч слів і ґрунтується в основному на лексичному матеріалі академічного **“Словаря церковнославянського и русскаго языка”** та **“Толкового словаря живаго великорусскаго языка”** В.Даля. В українській частині використано лексикографічні праці попередників, у тім числі й **“Малорусько-німецький словарь”** Є.Желехівського та С.Недільського (1886). Як зазначає Є.Тимченко в передмові, при доборі українських відповідників він віддавав перевагу загальнонародному українському лексичному матеріалу, уникаючи, при можливості, маловідомих провінціалізмів. Проте у словнику є досить багато вузьких діалектизмів, калькованих полонізмів, вигаданих неологізмів.

Найвидатнішою працею української лексикографії до революції 1917 р. був чотиритомний **“Словарь української мови”**, що вийшов за редакцією **Бориса Грінченка (1907-1909)**. Матеріали для цього словника протягом кількох десятиліть збирались великою групою людей, а опрацьовувала їх редакція журналу **“Киевская старина”**. За своєю суттю – це перекладний українсько-російський словник, хоча первісний матеріал для нього готувався як для словника тлумачного. Б.Д.Грінченко, перебравши в лютому 1902 р.

функції редактора “Словаря української мови”, здійснив за порівняно короткий термін величезну роботу як щодо редагування словника, так і в справі розширення його лексичної бази. Незважаючи на обумовлене редакцією “Киевской старины” хронологічне обмеження у використанні лексичних джерел (від І.Котляревського до 1870 р.), Б.Грінченко зумів довести реєстр словника до **70 тисяч слів**. Такий великий, як на той час, обсяг українського лексичного матеріалу й кваліфіковане його лексикографічне опрацювання висунули “Словарь” за ред. Б.Грінченка у число найавторитетніших лексикографічних праць в українській лексикографії.

2. УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ 1917 Р. – КІНЦЯ 20 СТ.

Розвиток лексикографії у тій частині України, що входила до складу СРСР, можна поділити на кілька етапів.

1. Перший етап 1917 — поч. 30-х рр. характеризується, по-перше, активним розвитком лексикографії за кількістю та різноманітністю словників (за П.Горецьким, їх видано 131; особливо багато — 1918 р. та в часи українізації), зумовленим становленням української державності і, відповідно, виходом української мови на державний рівень. Проте словники, що з'являються в цей час, неоднакові за науковим рівнем. Переважна більшість їх, як і раніше, — перекладні російсько-українські і рідше українсько-російські, здебільшого спрямовані на задоволення практичних потреб соціального і виробничого життя (у сферах діловодства, права, виробництва і науки тощо).

Особливо багато з'явилося термінологічних словників. По-друге, перший етап характеризується прагненням відшукати і максимально повно подати народну, питома українську лексику (звідси, зокрема, насичення української частини статті в перекладних словниках не тільки синонімічними, а й численними видовими найменуваннями) або, в разі потреби, створювати слова з морфем української мови, а не запозичати з інших мов.

Наприклад, до слів російського реєстру *наз і шпунт* пропонувалося *гара*, до *контакт* — *дотик*, до *рефлектор* — *відбивач*, до *фільтр* — *цідило*, до *форсунка* — *прискавка*, до *шланг* — *кишка*, до *холостой* (*ход та ін.*) — *яловий* тощо. Такі українські відповідники здебільшого не закріпилися у вжитку. Проте низка слів — *вимикач*, *двигун*, *літак*, *косинець*, *родовище*, *струм* та ін. — увійшла до нормативної термінології. У цьому пуризмі укладачі орієнтувалися і на практику деяких інших європейських мов, передусім німецької та чеської, в яких переклад іншомовних слів на рідномовний ґрунт становило одну з головних засад формування національної літературної мови.

2. Другий етап охоплює період з 1933 до середини 50-х рр. і характеризується: по-перше, помітним звуженням словникарської роботи (зокрема, у зв'язку зі згортанням українізації, репресіями проти українських мовознавців); по-друге, значним уніфікуванням української лексики в

словниках (з обмеженням синоніміки з народної мови, “саморобних” відповідників з українськими коренями замість іншомовних слів тощо). Це діялося насамперед унаслідок розгорнутої кампанії боротьби з “українським буржуазним націоналізмом” та “шкідництвом на мовному фронті” і відповідних офіційних настанов “не вносити штучної відмежованості української мови від російської”. Словники української мови стали вже розумітися як лексикони не національної мови в цілому, а вужче — тільки нормалізованої літературної мови. Особливо помітні відмінності від попередніх років сталися в термінології.

У 1934-35 рр. для “виправлення” справи випущено термінологічні бюлетені (медичний, математичний, ботанічний, фізичний, виробничий), а для школи — кілька невеликих російсько-українських галузевих словників. У цих словниках закладено основні лексичні норми тодішньої і пізнішої української літературної мови, які здебільшого чинні й донині, за винятком низки явних русизмів (особливо в словнику 1948 р.: *безчасся, головокружіння, деревесина, новомісяччя, портянка, різвий, добро пожалувати!* та ін.) і деяких інших категорій слів та окремих слів, які викликають дискусії ще й тепер.

3. Третій етап розвитку лексикографії (кін. 50-х — кін. 80-х рр.) характеризується: по-перше, значним розширенням словникарської роботи і появою ряду як традиційних для української лексикографії, так і нових типів словників; по-друге, певним послабленням ідеологічного тиску на неї (щоправда, зі значними коливаннями в різні роки).

4. Четвертий етап (від поч. 90-х рр.) характеризується:

- ∞ по-перше, активізацією словникової роботи у зв'язку зі становленням України як самостійної держави;
- ∞ по-друге, помітною відсутністю єдиних методологічних засад і навіть орфографічних принципів (можна провести певні аналогії між цим етапом і 1917-33).

З одного боку, безпосередньо продовжується лексикографічна практика попередніх років, у руслі якої перевидано кілька термінологічних словників кінця 50-х – початку 60-х рр. і видано кілька нових без належної ревізії лексичних норм української мови минулих років.

З іншого боку, наявна тенденція до повернення традицій українського словникарства кінця 19 ст. — 1-ї третини 20 ст. (з униканням іншомовних слів, посиленою увагою до народної лексики, “куванням” слів) та правопису 1928 р.

Оскільки до 90-х років ХХ ст. українська мова зазнавала значного впливу російської мови, перед лексикографами незалежної України постала проблема створення словників, які б відповідали природному розвитку української мови. Однак до розв'язання цієї проблеми українські лексикографи виявилися не зовсім готовими через брак добре розроблених теоретичних засад відродження української мови. Тому чимало словників укладені за власними уподобаннями авторів і не відповідають науковим вимогам. Заслугове на увагу «Російсько-український словник складної

лексики» С. Караванського (Київ, 1998), у якому вдало зроблено спробу усунути велику кількість русизмів, нав'язаних у період існування радянської влади в Україні.

За час незалежності з'явилося багато термінологічних словників, які ґрунтуються на різних, часто протилежних, методологічних засадах. В Україні сформувалися три концептуальні підходи до укладання термінологічних словників, які відображають три типи мовної свідомості:

1. **романтичний**: полягає в намаганні повернути оригінальну термінологію, розроблену українськими лексикографами в 20-ті роки ХХ ст. і заборонену радянською владою;
2. **європейський**: орієнтується на загальноєвропейську інтернаціональну термінологічну лексику;
3. **консервативний**: заперечує необхідність будь-яких змін у термінології, якою українці користуються тривалий час і звикли до неї.

Деякі термінологічні словники укладено на компромісних засадах: у них подано одночасно два відповідники терміна — який був запроваджений у роки існування радянської влади і власне український. Так побудований, зокрема, двотомний «Англо-український словник медичних термінів» (Одеса, 1996).

Найбільшого суспільного резонансу в цьому плані набув «Російсько-український медичний словник» О.Мусія, С.Нечаєва, О.Соколюка, С.Гаврилюка (1991, з кількома перевиданнями), де з кількох пропонованих українських відповідників на останньому місці подається той, що вважався досі найприйнятнішим або й єдиним (*рос. акушер* — *укр.пологознавець, бабич, акушер; рос. амбулаторний* — *укр. рухомий, приходячий, легкий, амбуляторний, амбулаторний*). Між цими крайніми позиціями існують різноманітні проміжні, що об'єднуються, проте, прагненням (у кожному окремому випадку по-своєму реалізовуваним) до очищення української мови від невластивих їй елементів і відновлення її питомих рис.

У кількісному плані переважають перекладні загальномовні та термінологічні словники.

На сьогодні комп'ютери займають все більш значне місце не тільки серед програмістів і інженерів, але і в середовищі найрізноманітніших користувачів, включаючи лінгвістів, перекладачів і фахівців, що мають потребу у оперативному перекладі іншомовної інформації. У зв'язку з цим комп'ютерні словники є дуже зручним підручним засобом в цілях економії часу і оптимізації процесу розуміння іншомовної інформації. Крім того, зараз є програми-перекладачі, які можуть проводити більш-менш адекватний переклад іншомовних текстів і можуть бути підмогою в роботі фахівців різних профілів.

Комп'ютерна лексикографія займає чільне місце в комп'ютерній лінгвістиці як комп'ютерний лексикографічний інструментарій у мовознавстві.

Завдання комп'ютерної лексикографії – розробити комп'ютерні алгоритми, програми, системи та технології для укладання та використання словників.

Лексикографічні системи дають змогу формувати словникові статті; зберігати текстову, візуальну та звукову інформацію; здійснювати обробку словникової інформації (аналіз, пошук, фільтрування, відтворення тощо). Використання у словникових статтях аудіо- та відеоінформації вимагає потужного програмного та технічного забезпечення і призводить до ускладнення структури баз даних та інтерфейсу користувача лексикографічних систем.

Комп'ютерним словником у комп'ютерній лексикографії часто називають “словник, процедури укладання якого здійснює комп'ютер”. Однак багато авторів, зокрема, розглядаючи традиційні книжкові словники та їх аналоги на електронних носіях, часто одночасно вживають на їх позначення терміни автоматичні словники, електронні словники та комп'ютерні словники.

На нашу думку, потрібно виокремити не тільки те, на яких пристроях / носіях та якими засобами укладається словник, але й якими пристроями та засобами й з яких носіїв він відтворюється.

З огляду на зазначене, на противагу паперовим версіям словників або книжок (видрукуваних на папері) можна поставити електронні словники, записані за допомогою електронних пристроїв на електронних носіях інформації. Серед електронних носіїв інформації та пристроїв необхідно виокремити такі, як персональний / портативний комп'ютер, кишеньковий перекладач / словник, мобільний телефон, компакт-диск.

З нашого погляду, терміни автоматичні та електронні словники можна вважати загальнішими та рівнозначними, а термін комп'ютерні словники – як один з їх підвидів.

Таким чином, **автоматичні або електронні словники, за їх носієм та засобами відтворення, поділяємо на:**

- 1) **комп'ютерні** (словники, які відтворюються з допомогою персонального або портативного комп'ютера);
 - **стаціонарні** (встановлюють на жорсткому диску комп'ютера);
 - **переносні** (записують на компакт-дисках і відтворюються на комп'ютері тільки за наявності в дисководі);
 - **інтернет-словники** (розміщують на комп'ютері-сервері в мережі й доступні з Інтернету).

Можливі комбінації таких комп'ютерних словників.

- 2) **кишенькові** (записані на кишенькових електронних пристроях тощо та відтворюються їх засобами, наприклад кишенькові перекладачі);
- 3) **мобільні** (записані в мобільних телефонах та відтворюються на екрані телефону) тощо.

Сьогодні ринок програмного забезпечення пропонує велику різноманітність комп'ютерних словників — від мультимедійних енциклопедичних словників до вузькофахових спеціалізованих. Однак ці словники переважно розроблено та видано поза межами України.

Серед осн. українських комп'ютерних словників можна назвати:

1. інтегрована лексикографічна система “Словники України”, Інститут мовно-інформаційних досліджень НАН України (версія 1.05 – реєстр понад 233 000 слів, вміщує 5 словників української мови: орфографічний, орфоепічний, словник синонімів, словник антонімів та словник фразеологізмів);
2. електронний тримовний російсько-українсько-англійський багатотематичний тлумачний словник MultiLock v.3.80 (27 000 термінів);
3. галузевий нормативно-термінологічний центр нафтогазового комплексу;
4. компакт-диск зі збіркою українських академічних словників 30-х років у форматі pdf, зокрема “Російсько-український словник” (1924-1933 рр., гол. ред. А.Кримський, С.Єфремов), видавництво “К.І.С.”, 2007 р.

«Російсько-український академічний словник» (1924-1933 рр.) за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова

Норми літературної української мови О.Синявського

Правописний словник Г.Голоскевича

Російсько-український словник О.Ізюмова

Російсько-український словник правничої мови

Російсько-український словник термінів фізики і хімії М.Вікула

Російсько-український словничок термінів природознавства і географії К.Дубняка

Російсько-український фразеологічний словник В.Підмогильного, Є.Плужника

Словник ділової мови М.Дорошенка, М.Станиславського, В.Страшкевича

Словник природничої термінології

Словник технічної термінології І. Шелудька, Т.Садовського

Український стилістичний словник І.Огієнка

5. Технічним комітетом стандартизації науково-технічної термінології Держспоживстандарту та Міністерства освіти і науки України (ТК СНТТ) у 2004 р. започатковано проект видання паперових словників термінографічної серії *СловоСвіт* одночасно з їхніми комп'ютерними версіями на компакт-дисках.

Комп'ютерні словники полегшують роботу користувача. Вони мають певні **переваги** від звичайних словників, основними з яких є:

- сталість словникового складу звичайного словника і безперервне поповнення машинного словника;
- змінність машинного словника забезпечує високу ефективність роботи;
- вихідний список слів звичайного словника визначається типом словника й інтуїцією і званням лексикографа.

За допомогою словників користувач може спокійно користуватися Інтернетом, різними програмами, в яких потрібно знати іноземні мови. Це збільшує ефективність роботи з даними і пришвидшує темпи опрацювання програми.